

ОЛЬГА ПАСЛАВСЬКА

ФОРМУВАННЯ КОРДОНІВ II РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ 1918-1923 рр.

Тернопільський національний економічний університет

Досліджено формування кордонів відродженої Польської Республіки (II Речі Посполитої) після здобуття нею незалежності 1918 р. в контексті українсько-польських політичних відносин. Показано, що вивчення питань відродження Польщі може послужити сучасній Українській державі добрим прикладом для наслідування, а також дасть змогу уникнути помилок, допущених політиками тогочасної Польщі.

Після здобуття Польщею незалежності в 1918 р. залишалося відкритим питання її кордонів, вирішення якого тривало кілька років. Вирішальний голос при обговоренні питань про встановлення кордонів відновленої Польської держави належав, звичайно, коаліції країн-переможниць. Головні союзні і об'єднані держави – США, Великобританія, Франція, Італія і Японія – утворили так званий керівний орган Паризької мирної конференції – «Раду чотирьох». З березня 1919 р. європейські проблеми вирішувала саме ця Рада (без участі Японії).

Серед факторів, що визначили територіальну форму Польщі, необхідно згадати про дві протилежні концепції: федеративну і інкорпоративну. Юзеф Пілсудський був прихильником федеративної концепції, яка опиралася на ідею Ягеллонів і окреслювала державу в кордонах до 1772 р. Він хотів з України, Білорусії, Литви і Польщі створити федерацію держав на протигагу Радянській Росії, тому що саме в Росії він вбачав головну загрозу існування Польщі.

Ще 1903 р. Ю. Пілсудський стверджував: «На землях Литви і Русі (тобто України. – О.П.) після перемоги з'являться дві чи три окремі, незалежні республіки, які можуть поєднатися в якийсь більш-менш міцний федеральний союз» [1, 24]. У створенні «союзу», «федерації» чи «альянсу» із сусідніми державами, передусім з тими, що виникли на руїнах царської Росії, він вбачав найбільш дієвий інструмент міжнародної політики Польщі.

Прихильником поміркованого федералізму був також громадський діяч Болеслав Лімановський, який пропонував ідею федерації народів «вільних з вільними», «рівних з рівними». «Поляки, українці,

білоруси, литовці вільним і загальним голосуванням визначаться, чи жити їм у федеральній державі, чи відокремитись кордонами» [1, 28]. Серед федералістів виділяється постать Тадеуша Голувка (1899–1933), який виступав проти війни Польщі із Західноукраїнською Народною Республікою. У цій війні він бачив намагання поляків повернути свої маєтки. На його думку, Польща значно б виграла, якби Україна була незалежною державою. «Україна тоді б шукала союзу з Польщею, а не з Росією», – писав Т. Голувка [1, 29].

До поміркованого федералізму можна віднести і соціалістичну течію, представники якої намагалися вивільнити з-під царського ярма всі пригноблені самодержавством народи. «Найбільш відчутним засобом послаблення царизму буде відокремлення від російської держави інших народів». Нагадаємо, що до соціалістів деякий час примикав і Ю. Пілсудський, який свого часу створив осередок Польської партії соціалістичної (ППС) у Вільно [1, 30].

Друга форма державного устрою, інкорпоративна, тобто концепція приєднання, була представлена партією національної демократії (НД), створеною в Польщі 1897 р., очолюваною Р. Дмовським. Стрижень їхньої ідеї полягав в колонізації всіх національних меншин, а також в утворенні протидії національним прагненням інших народів. Відповідно до концепції пріоритету загальнонаціональних інтересів над «дрібними» інтересами національних меншин, роль суверена має відігравати польський народ – виключний власник засобів виробництва в країні і єдиний нащадок і спадкоємець культурних надбань. Р. Дмовський вказував, що «...коли йдеться про міцну державу, то не можна говорити про федерацію. Федерація – це слабкість, а не сила, тим більше, коли немає з ким створювати федерацію» [2, 91]. Прихильники цієї концепції прагнули приєднати до складу Польщі східні землі з Вільнюсом і Львовом, Гродненську і більшу частину Мінської губерній, а також Волині і Поділля. Концепція приєднання мала загарбницький характер. Сьогодні такий підхід до національного питання ми називаємо відстоюванням пріоритетності титульної нації.

Щодо питання кордонів Польщі, то її правлячі кола сподівалися у визначенні західного кордону на сприяння Антанти, а в утвердженні східного – на власні збройні сили, оснащені тією ж Антантою. Це була гнучка політика, що приносила найкращі дивіденди. Інструктуючи прем'єр-міністра І. Падеревського, Ю. Пілсудський у травні 1919 р. так визначив курс своєї політики: «До врегулювання

питання наших західних кордонів ми на 9/10 залежимо від доброї волі Антанти. Тому я дотримуюся думки – поки це найважливіше питання не буде розв'язане, необхідно всі інші справи, через які ми можемо конфліктувати з Антантою, зволікати, не розв'язуючи їх остаточно, не ставлячи ніде крапки над «і». Тільки після врегулювання цих справ ми станемо першорядною силою на Сході, з якою буде рахуватися кожний, не виключаючи Антанти. Тоді буде легко, використовуючи будь-які зачіпки, що завжди відшукуються, вирішити справу на свою користь» [3, 97-98].

Питання кордонів також розглядали на згадуваній вже Паризькій мирній конференції, на якій Польща була представлена двома делегатами – Р. Дмовським та І. Падеревським. Польський Національний Комітет провів велику підготовчу роботу і подав численні матеріали для аргументації своїх територіальних претензій. У складі польської делегації були географи, історики, економісти, політики, що забезпечували наукову і пропагандистську підтримку польських територіальних пропозицій. Справами Польщі Верховна Рада конференції зайнялася 29 січня 1919 р. З промовою, яка тривала кілька годин, на конференції виступив Р. Дмовський, що вимагав включення до складу відродженої Польщі всієї Галичини і Волині, Верхньої та Середньої Сілезії, Познанщини, Помор'я, Вармії і Мазур, Литви, переважної частини Білорусі, територій Полісся і Поділля в Україні [4, 222-230].

Польські пропозиції конференція передала до спеціально створеної територіальної комісії, яку очолив французький дипломат Жюль Карбон. Проти польських територіальних претензій виступив англійський прем'єр Д. Ллойд Джордж, що піддав сумніву вимоги на включення до складу Польщі територій, де поляки становили меншість населення. Лише після тривалих і важких дискусій у комісії 28 червня 1919 р. був підписаний Версальський договір з Німеччиною, яким були встановлені західні і північні кордони Польщі [5, 465].

Встановлення кордонів між Польщею і Чехословаччиною в Цешинській Сілезії викликало затяжні суперечки, які протягом багатьох років впливали на атмосферу політичних взаємовідносин. Вперше тимчасовий кордон в Цешинській Сілезії було встановлено договором від 5 листопада 1918 р. між польською Національною Радою Цешинського князівства і чеською Національною крайовою радою у справах Сілезії. Чехословацьке керівництво не визнало цього

договору. Чеські війська за розпорядженням керівництва держави захопили частину спірної території на південь від ріки Ользи. За посередництвом великих держав Польща і Чехословаччина уклали угоду, підписану в Парижі 3 лютого 1919 р., якою визначено тимчасову демаркаційну лінію в Цешинській Сілезії [6, 466].

Сторони відмовилися від проведення плебісциту на спірній території і договором від 10 липня 1920 р., підписаним у Спа, погодилися на арбітраж великих держав. Рішення Ради Послів цих держав з питання поділу Цешинської Сілезії було прийнято 28 липня 1920 р. З території Цешинської Сілезії, яка становила 2282 кв. км, Чехословаччина отримала 1270 кв. км, а Польща – 1012 кв. км. Польська територія Верхньої Сілезії потім була об'єднана з Польщею частиною Цешинської Сілезії, яка колись належала Австрії, і з цих двох земель створено Сілезьке воєводство [6, 467].

Не менш складною була ситуація в Галичині і на Волині, яка ускладнювалася україно-польською війною, приводом до якої було проголошення 13 листопада 1918 р. Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). На результати цієї війни вплинула конфігурація національних територій (тобто належність більшої частини українських і польських земель Російській імперії, а меншої – Австро-Угорщині), а також ставлення до питання про надання цим землям державного суверенітету з боку країн, що виявилися переможцями у світовій війні. Принагідно варто зауважити, що Антанта була настроєна вороже щодо української державності в будь-якій формі, тому що мала зобов'язання перед своїм союзником у минулій війні – Росією. За цих умов проголошена 22 січня 1919 р. злука УНР і ЗУНР залишалася тільки декларацією добрих намірів. Галицькі українці зазнали поразки в цій війні, тому що не могли протистояти об'єднаному і підсиленому Францією військовому потенціалу всієї Польщі [7, 80].

Спеціальна Польська комісія, яка опікувалася на Паризькій мирній конференції справами східного кордону Польщі, не довіряла урядові Української Народної Республіки, вважаючи Україну складовою частиною Росії. Для вирішення питання кордонів у цій частині Паризька конференція наприкінці лютого 1919 р. спрямувала до Галичини військову місію на чолі з французьким генералом С. Бертелгмі. Перед воюючими сторонами була поставлена вимога негайно укласти перемир'я і одночасно їм була запропонована

демаркаційна лінія, за якою третина Східної Галичини зі Львовом і Бориславом залишалася за Польщею.

Зауважимо, що створюючи ілюзію зацікавленості, країни Антанти тривалий час «обговорювали» питання про статус Східної Галичини. Як результат, 25 червня 1919 р. Верховна Рада Паризької конференції ухвалила рішення «дозволити військам Речі Посполитої польської продовжувати операції аж до річки Збруч... з метою захисту прав населення Східної Галичини та його майна від небезпеки, яка загрожує йому від більшовицьких банд» [8, 8]. Отже, Східну Галичину було вирішено передати під тимчасове управління Польщі за умови надання їй автономії і проведення плебісциту, що не було дотримано.

Даючи 25 червня 1919 р. дозвіл Варшаві окупувати Східну Галичину і Західну Волинь до Збруча, Рада Міністрів закордонних справ Паризької мирної конференції пояснювала, що вона керувалася лише одним: перешкодити більшовицькій інтервенції цих територій. Найвища рада Антанти того ж дня підтвердила рішення своїх міністрів закордонних справ, «відклавши», проте, питання про політичний статус Східної Галичини на майбутнє. Польща отримувала право лише на «тимчасову військову окупацію», яка тривала аж до 1939 р. [9, 118-120].

Отримавши дозвіл на використання переведеної з Франції армії Ю. Галлера для окупації Східної Галичини, уряд Ю. Пілсудського в середині липня 1919 р. остаточно розгромив військові сили ЗУНР, завершивши цим українсько-польську війну. Після поразки ЗУНР у липні 1919 р. 40-тисячна Українська Галицька Армія перейшла Збруч і з'єдналася з військами С. Петлюри, який воював одночасно і з червоноармійцями, і з білогвардійцями. Директорія УНР контролювала на той час лише невеличку частину земель на північному заході України. На основній її території відбувалися бойові дії громадянської війни між червоноармійцями і білогвардійцями.

Неодноразові поразки на фронті восени 1919 р. змусили С. Петлюру з рештками своїх військ перейти за Збруч, на контрольовану Польщею територію. Саме в такій ситуації визрів союз С. Петлюра – Ю. Пілсудський, який і досі викликає низку запитань. Чекаючи неминучого удару з боку Росії, Ю. Пілсудський прагнув заручитися підтримкою С. Петлюри. У ніч на 22 квітня 1920 р. міністри закордонних справ України (А. Лівіцький) і Польщі

(Я. Домбський) підписали україно-польську політичну угоду з дев'яти пунктів. Польща визнала незалежну УНР. Кордони між обома державами встановлювалися на схід від річки Збруч, до кордону 1772 р., тобто до Дніпра. Обидві сторони зобов'язувалися не укладати міжнародних угод, спрямованих проти УНР або Польщі [10, 20].

24 квітня політична угода була доповнена військовою конвенцією із сімнадцяти статей. Польща зобов'язувалася надавати Директорії УНР військову допомогу. Спільний наступ на контрольовану радянськими військами Україну мав розпочатися під загальним польським командуванням. Передбачався контроль польських військових над українськими залізницями на весь період воєнної кампанії. Ці укладені угоди отримали узагальнюючу назву Варшавського договору.

Як в українському, так і в польському суспільствах цей договір викликав неоднозначну реакцію, адже після його укладення війна з Росією ставала неминучою. Постає питання, чому Ю. Пілсудський прагнув війни?

Під час таємної наради за участю шефа генерального штабу генерала Юзефа Галлера та віце-міністра закордонних справ Владислава Скшинського у грудні 1919 р. Ю. Пілсудський висловився: «Більшовиків необхідно побити, і швидко, доки ще вони не зміцнили свої сили. Треба розправитися з ними так, щоб вони це пам'ятали. Для здійснення цього необхідно знайти їх найболючіше місце, щоб вони не могли вчинити належного опору, ухилитися і втекти. Москва не є таким місцем. Київ, Україна – їх вразливий пункт...» [11, 10].

25 квітня 1920 р. під командуванням Ю. Пілсудського польські війська розпочали наступ, названий тоді у Польщі «київським походом». Через 262 роки після Гадяцьких угод Ю. Пілсудський розпочав новий період співробітництва Польщі з Україною шляхом союзу двох незалежних держав. Використовуючи революційний хаос, Ю. Пілсудський намагався визволити Україну з-під російської окупації, яка тривала кілька століть, створити вільну Україну – союзницю Польщі. Він опирався тільки на власне переконання, що без вільної України не може довго існувати незалежна Польща. Отже, Польща передусім прагнула створити між собою та Росією східноукраїнську буферну державу [12, 327].

Восени 1920 р. польсько-радянська війна завершилася. 18 березня 1921 р. в Ризі, через п'ять місяців після укладення з радянськими

республіками прелімінарного мирного договору від 12 жовтня 1920 р., було підписано мирний договір між Польщею і трьома радянськими республіками – Росією, Україною та Білорусією. Всі територіальні вимоги Польщі були задоволені: за нею залишилися західнобілоруські землі по ріки Двіна і Березина та українські – по ріки Збруч і Дністер. Польща визнала радянські республіки Україну та Білорусь (Артикул II Договору). Обидві сторони зобов'язувалися гарантувати повну пошану державного суверенітету другої сторони й утримання від всякого втручання у внутрішні справи, створити належні умови для вільного культурно-національного розвитку національних меншин (артикул V договору). Росія зобов'язувалася сплатити Польщі 30 млн карбованців за участь у господарському житті царської Росії і повернути культурні цінності, вивезені з польських земель [13].

Таким чином, Ризький мирний договір для Польщі був вигідний. Він означав збереження її незалежності, піднесення гідності нації, закріпив за нею великі території з непольським населенням. Проте, Ризький договір став підставою для клопотання Польщі перед міжнародними організаціями щодо визнання прав Польщі на Східну Галичину і Волинь. Західні повіти Волині, що раніше входили до складу царської Росії, також опинилися під польським пануванням. Ці всі землі отримали в історичній літературі назву Західної України [14, 8]. Безсумнівно, Ризький мирний договір був великою поразкою для української дипломатії і узаконив окупацію її територій з боку Польщі проти волі українського народу.

Південний кордон Польщі було встановлено безпосередньо після того, як Австрія в договорі 10 вересня 1919 р. (в Сен-Жермені) відмовилася на користь держав Антанти від всяких претензій на території, які належали Австро-Угорській монархії і які не увійшли в нові австрійські кордони [5, 466].

Для управління територією колишнього австрійського захоплення Варшавський уряд видав декрет від 10 січня 1919 р., який містив в собі «Статут Урядової комісії для Галичини і Цешинської Сілезії, а також для Верхньої Орави і Спиші». Ця Комісія створювалася як тимчасовий орган Центрального Варшавського Уряду. Однак цей декрет зустрів заперечення з боку Сейму і тому був замінений урядовим розпорядженням від 7 березня 1919 р. «Про державне управління в Галичині». Цим розпорядженням передбачалося, що для державного управління в Галичині буде призначений генеральний

делегат уряду, наділений в галузі політичного управління повноваженнями колишнього намісника [15].

На генерального делегата покладалося, крім цього, загальне управління і контроль справ адміністрації, які залишалися поза сферою повноважень уряду; для цього відповідні міністерства визначали своїх уповноважених за згодою з генеральним делегатом. При генеральному делегаті існувала Рада з 15 членів за рекомендацією партій, які були представлені в Сеймі делегатами від колишньої Галичини; ця Рада мала характер дорадчого органу.

Сейм, що існував в період австрійського панування, і крайовий комітет були скасовані законом від 30 січня 1920 р. Натомість було утворено тимчасовий крайовий комітет, до якого перейшла компетенція колишнього крайового комітету і адміністративно-виконавчі функції колишнього Сейму.

Здійснюючи політику доконаних фактів, Ю. Пілсудський розраховував на те, що рано чи пізно великі держави погодяться визнати встановлені силою східні кордони його держави. Тим більше, що проблема Східної Галичини посідала своє місце в порядку денному Паризької мирної конференції й після підписання Версальського миру. В Комісії у польських справах була утворена спеціальна підкомісія з проблем Східної Галичини. Англійські представники в ній наполягали на наданні Польщі мандату на управління Східною Галичиною не більше ніж на десятирічний термін. Франція була схильна до формального визнання належності Польщі цієї території. Після поразки армій А. Денікіна американці виступили за надання Польщі права безстрокового управління Східною Галичиною. Вони були переконані: самостійне існування ЗУНР у непростій геополітичній ситуації, що склалася у Центрально-Східній Європі, – неможливе [16, 376-377].

Отже, питання східних кордонів Польщі залишалося в сфері інтересів великих держав. Як вже було сказано, справами східного кордону Польщі на Паризькій мирній конференції займалася спеціальна Польська комісія під головуванням прихильного до поляків Ж. Камбона. Литовські представники, що прибули до Парижа, звинувачували Польщу в імперіалістичній політиці, захопленні Вільна. 26 липня 1919 р. Верховна Рада конференції ухвалила лінію розмежування між Польщею і Литвою (т. з. «лінія Фоша»), яка залишала Вільно за Польщею. Литовці не змирилися з

чим фактом і готувалися до збройної боротьби, що дало підстави назавжди відмовитися від ідеї федералізму [17, 452].

Після багатьох дискусій 8 грудня 1919 р. була прийнята «Декларація Верховної Ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону Польщі». Лінія кордону проходила від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуск, Устилуг, на схід від Грубешува через Крилув і далі на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля до Карпат. Тимчасовий східний кордон Польщі було встановлено з урахуванням етнічного складу території; здебільшого цей кордон збігався зі східними кордонами колишнього Королівства Польського без Августова і Сувалок [8, 9].

В історії України і Польщі знайдеться мало документів доленосного значення, подібних до Декларації Антанти від 8 грудня 1919 р. Однак одразу після оприлюднення вона не викликала якихось особливих емоцій у політиків і була, фактично, проігнорована світовою громадськістю, оскільки йшлося у ній про тимчасовий кордон, тобто про щось не зовсім певне і визначене.

Рада Міністрів Паризької конференції постановою від 18 грудня 1920 р. встановила на східних кресах три адміністративні округи: Волинський, Поліський і Новгородський, надаючи цим землям здебільшого такого самого устрою, яким були наділені інші області Польщі. Включення цих земель до території Польщі відбулося на підставі закону від 4 лютого 1921 р. такого змісту: «1. Східні землі підпорядковуються цілком владі центральних польських органів, а саме: Сейму, Начальнику Держави і міністрам. 2. На ці землі поширюється закон про організацію адміністративних органів другого ступеня» [18, 39]. Завдяки цьому на східних кресах було утворено три воєводства: Волинське, Поліське і Новгородське.

Утворений між Польщею і Ковенською Литвою нейтральний пояс Рада Ліги Націй своєю постановою від 3 лютого 1923 р. поділила між цими двома державами, і Польща вступила в управління своєю частиною цієї місцевості 15 лютого 1923 р. [18, 40].

Відповідно до одного з пунктів Версальського договору не визначені договором кордони Польщі повинні були пізніше затвердити великі держави. На виконання цього положення Рада Послів Ліги Націй прийняла резолюцію від 15 березня 1923 р., згідно з якою Східна Галичина, Волинь, Західна Білорусь і Віленщина були приєднані до Польщі на умовах забезпечення політичної, релігійної та особистої свободи населення цих земель. Ці умови так і не були

виконані. Східні і північні кордони Польщі були визнані Англією, Францією, Італією і Японією, про що оголосив польський уряд 12 квітня 1923 р.

Внаслідок стабілізації кордонів у 1922 р. територія відновленої Польської Республіки становила 388,6 тис. кв. км (52 % території Першої Речі Посполитої). Отже, Польща відродилася на основі входження до її складу трьох колишніх окупаційних територій: російської – 260 тис. кв. км, австрійської – 80 тис. кв. км і пруської – 48,6 тис. кв. км. Однак вона ще тривалий час не була вільним державним організмом, оскільки колишні окупаційні території мали значні відмінності у структурі та рівні господарського розвитку, законодавстві, комунікаційних системах, валюті, товарообігу. Давалися взнаки також різні традиції, менталітет, що інколи виявлялося в гострих антагонізмах [5, 468].

За даними перепису населення 1921 р., у Польщі проживало 27,2 млн чоловік. Новостворена Польська держава мала найнижчий відсоток національних меншин в тогочасній Європі: поляки становили 69,2 %, українці – 14,3 %, євреї – 7,8 %, білоруси – 3,9 %, німці – 3,9 %, решта – 0,9 % [19, 469-470].

Отже, згуртувавшись навколо Начальника держави Ю. Пілсудського, наділеного майже диктаторськими повноваженнями, використовуючи багатосторонню допомогу Франції та інших держав-переможниць у Першій світовій війні, польська національна еліта виявила гідну подиву наполегливість, гнучкість і винахідливість, аби здобути контроль над максимально можливою територією.

Підсумовуючи досліджуване питання, можна виділити три різних рівні розв'язання територіальних та міжнародних проблем Польщі, що лягли в основу бачення майбутнього Польщі Ю. Пілсудського.

По-перше, були певні території, які мали бути включені до складу Польщі, тому що були «польськими землями», попри те що там проживало непольське населення (це стосувалося, в першу чергу, Пруссії та Східної Галичини).

По-друге, були території, що нерозривно поєднувалися з Польщею спільністю культури та історичного спадку і могли існувати лише у «союзі» або ж у «федерації» з нею (більша частина території колишнього Великого князівства Литовського).

Нарешті, були сусіди Польщі, яких можна і треба було використати як союзників для послаблення Росії (Україна та Балтійські держави).

Вивчення питань відродження Польської держави, становлення її державно-правових інститутів, кордонів, розвитку та утвердження польського конституціоналізму може послужити сучасній Українській державі добрим прикладом для наслідування, а також дасть змогу уникнути помилок, допущених політиками тогочасної Польщі. Зокрема, це стосується розв'язання національних, політичних, економічних, територіальних, релігійних, правових та інших проблем.

Література

1. Пілсудський і Україна: Матеріали науково-популярної конференції. – Харків, 2002. – 79 с.
2. Штарський М. Юзеф Пілсудський: Факти і міфи // УІЖ. – 1992. – № 5. – С. 159.
3. Наленч Д. и Т. Юзеф Пилсудский: Легенды и факты / Под ред. Р.П. Федорова; Сокр. пер. с польского В. Воронкова, В. Светлова, В. Федоренко. – Москва, 1990. – 399 с.
4. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski 1864-1945. – Londyn, 1956. – T.2, cz. 2. – 158 s.
5. Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 2003. – 667 s.
6. Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia państwa i prawa polskiego. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979. – 654 s.
7. Кедрин І. Паралелі в Історії України. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. – 139 с.
8. Макарчук В.С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польшею (1939–1945 рр.). – Київ: Аттіка, 2004. – 347 с.
9. Тишик Б. ЗУНР: Дипломатична діяльність (1918–1939 рр.) // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Х регіональна науково-практична конференція. – Львів, 2004. – С. 118-120.
10. Україна і Польща у Східно-Центральній Європі. Спадок і майбуття: Матеріали конференції під патронатом Прем'єр-Міністрів України і Польщі. – К., 1999. – 331 с.
11. Прушинський Мечислав. Драма Пілсудського. Війна 1920 / Пер. з польської Т. Єременко. – Київ, 1997. – 335 с.
12. Субтельний Орест. Україна: Історія. – Київ: Либідь, 1991. – 391 с.
13. Мировий договір між Україною й Росією з одної сторони й Польшею з другої. – Рига, березня 18 дня 1921 р. – 33 с.
14. Кульчицький В.С., Настюк М. І., Тишик Б.Й., Глубіш М.І. Вхідження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939–

- 1945 pp.): Правовий всеобуч народного депутата. – Дрогобич: Добре серце, 1995. – 67 с.
15. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1920 r. № 35.
16. Batowski H. Między dwiema wojnami 1919–1939: Zarys historii dyplomatycznej / Henryk Batowski; posł. Andrzej Mania. – Wyd. 2 uzup. – Kraków: Wydaw. Literackie, 2001. – 573 s.
17. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / ЛНУ ім. Ів. Франка. – Львів, 2002. – 752 с.
18. Малицкий А.Л. Государственный строй Польши: Очерки. – Москва: Госиздат, 1930. – 140 с.
19. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – Москва: Юридическая литература, 1980. – 558 с.